
ITALIJANSKE TEME U NJEGOŠEVOM ŽIVOTU I DJELU

Vesna Kilibarda

This essay gives a summary review of the themes related to the cultural and literary connections of Njegoš and Italy which include Njegoš's knowledge of the Italian language, literature and culture, Njegoš's trips to Italy, Njegoš's essays of the Italian inspiration, the reception of Njegoš's poetry in Italian, as well as the relationship between Njegoš and Niccolò Tommaseo. At the end of the essay there's the bibliography of author's works on the mentioned topics.

Manje ili više dokumentovano, u različitim izvorima pominje se da je Njegoš, pored ruskog, francuskog i nešto njemačkog, poznao i italijanski jezik. U sjećanjima na susrete s Njegošem njegovo poznavanje italijanskog jezika u svojim zapisima pominju neki od brojnih evropskih i južnoslovenskih autora koji su bili u prilici da se s crnogorskim vladikom i pjesnikom upoznaju u Crnoj Gori ili van nje. Italijanski je, vrlo vjerovatno, bio i prvi strani jezik s kojim se vladika, već u ranoj mladosti, susreo u školi svoga učitelja, Josifa Tropovića na Toploj kod Herceg Novog. Njegoša je na učenje italijanskog mogao uputiti njegov stric, Petar I, i sam znalac ovog jezika, svjestan da će i njegovom nasljedniku on biti od koristi pri stalnim dodirima sa

stanovništvom i vlastima Boke i Dalmacije, nekadašnjih posjeda Mletačke republike, u kojima je, i pod austrijskom upravom, nakon Bečkog kongresa, italijanski zadržan kao jezik lokalne administracije. U biblioteci obrazovanog starog vladike bilo je, između ostalog, i udžbenika i rječnika italijanskog, koji su Njegošu mogli biti od koristi za eventualni samostalni rad i u godinama prije smrti Petra I, kao i kasnije. U Njegoševom neposrednom okruženju bilo je uvijek poznavalaca italijanskog jezika, a znanje italijanskog vladika je tokom života mogao produbljivati i upotpunjavati na različite načine, što učenjem iz knjiga, što koristeći razne prilike za usmeni razgovor kao praktično vježbanje i provjeru znanja prilikom svojih putovanja u Trst i Italiju, ali i u neprekidnoj komunikaciji s vlastima u Boki i Dalmaciji. Zabilježeno je da je Njegoš pred kraj života italijanski jezik dosta tečno govorio. To potvrđuje u svojim *Pismima iz Italije* i srpski pisac Ljubomir Nenadović, opisujući kako je i zašto vladika, prilikom svog boravka u Napulju u zimu 1851. godine, ponekad znao neočekivano da prekine razgovor na francuskom i sagovorniku se obrati na italijanskom (pismo III). Pored praktičnih razloga, Njegošu je italijanski jezik mogao biti od pomoći i u bogaćenju vlastite književne i filozofske kulture. Iz biblioteke svoga prethodnika Petra I mladi Njegoš naslijedio je više knjiga na italijanskom, većinom raznih gramatika, rječnika i leksikona, a i sam je ovu biblioteku dopunio raznim italijanskim izdanjima i listovima na koje se pretplatio. Italijanski naslovi koje je u prvom popisu ostataka Njegoševe biblioteke 1927. godine zabilježio Dušan Vuksan, kao i oni koji se danas nalaze u inventaru Njegoševog muzeja na Cetinju, kazuju nam o čemu se sve vladika mogao obavijestiti posredstvom raznovrsnih izdanja na italijanskom jeziku koja su mu na Cetinju bila na raspolaganju. Njegoševi savremenici M. Medaković i I. Ignjatijević Tkalac u svojim sjećanjima na Njegoša zabilježili su da je među pjesnicima koje je on najradije

čitao bio i Dante. Iako njegova *Božanstvena komedija* nije pronađena među ostacima Njegoševe biblioteke, već samo tro-
tomni komentari Danteovog remek-djela Antonija Čezarija pod
naslovom *Ljepote Komedije Dantea Aligijerija*, ovaj podatak,
iako ništa ne dokazuje, obično je pominjan u vezi s
pretpostavkama o tuđem uticaju na Njegoševu *Luču mikrokoz-
ma*. Takve uticaje na ovaj religiozno-filozofski spjev, prven-
stveno Miltonov, među prvima su pominjali Jovan Skerlić,
Tihomir Ostojić i Pavle Popović, dok su Nikolaj Velimirović i
Milan Rešetar prvi dopustili i mogućnost „izvjesnog“
Danteovog uticaja. Ovom temom najduže se bavio Alojz Šmaus,
zaključujući da nije nemoguće da je Njegoš prvi, putopisni dio
svoga spjeva koncipirao ugledajući se na Dantea, dok je drugi,
koji opisuje pad anđela, bliži Miltonovom *Izgnubljenom raju*.
Šmausova studija s pravom se smatra prekretnicom u recepciji
ovog Njegoševog djela, s obzirom na činjenicu da su se malo-
brojna istraživanja koja su mu prethodila svodila na tezu da je
Luča mikrokozma neoriginalno djelo, dok je Šmaus svojim
istraživanjem pokazao da je *Luča* zasnovana na jednoj pjesnički
potpuno originalnoj koncepciji. Na pitanje uticaja Dantea na
Njegoša najargumentovaniji odgovor dao je Miron Flašar koji se
vrlo iscrpno bavio djelima na koja se, po njegovom uvjerenju,
pišući *Luču* Njegoš oslanjao, a koja su mu, kao veoma zastu-
pljena u njegovoj ličnoj biblioteci, bila pristupačna od mladosti.
A to su u prvom redu djela originalne i prevodne ruske profane
književnosti iz druge polovine XVIII i s početka XIX vijeka
(Heraskov, Lomonosov, Deržavin, Šiškov, Bobrov), ali i tzv.
„novije vizionarsko i metafizičko pesništvo“, s prepoznatljivim
uticajima antičkih novoplatoničara (Tomas Mur, Lamartin,
Viktor Igo) koje je Njegoš čitao ili u ruskom prevodu ili na fran-
cuskom originalu. Cilj Flašarevog istraživanja nije bio da
iznađe jedan određen „izvor“ ili „uzor“ ovog Njegoševog spje-
va, nego da prikaže predanje kome je *Luča mikrokozma*, u poje-

dinim svojim elementima i u cjelini, pripadala kao biblijsko-šestodnevni spjev umjetničke književnosti.

Njegoš je, izvan granica svoje zemlje, najviše vremena proveo u Italiji i u krajevima nekadašnje Mletačke republike. U Trstu, prvom većem evropskom gradu koji je upoznao, idući u Beč i Petrograd ili u Veneciju i Napulj, duže ili kraće boravio petnaestak puta. Ekonomski napredni i kosmopolitski centar sjevernog Jadrana, i tada pretežno italijanske kulture, imao je za crnogorskog vladiku poseban značaj. Za Trst se vezuju ne samo neki zanimljivi momenti iz Njegoševog života i pjesničkog rada, nego i činjenica da je najveći broj najznačajnijih napisa savremenika, koji su svjetlost dana ugledali za života i neposredno poslije smrti vladike-pjesnika, nastao ili objavljen upravo u ovom gradu, ili je presudno vezan za vladčin boravak u njemu. U Trstu su Njegoša srdačno dočekivali kako austrijski zvaničnici, jer je grad u to vrijeme bio pod vlašću Habzburgovaca, tako i „našijenci“ iz brojne „ilirske“, odnosno južnoslovenske zajednice, s kojima se crnogorski vladika brzo prijateljiio i od kojih su mu pojedini postali povjerenici za različite poslove (M. Vučetić, A. Stojković, M. Kvekić, S. Gopčević). Jedrenjakom iz Kotora Njegoš je, u pratnji Dimitrija Milakovića i Stefana Petrovića, prvi put stigao u Trst u junu 1833. godine. Preko Beča, gdje se upoznao i prijateljiio s Vukom Karadžićem, produžio je na zavladičenje u Petrograd, zadržavši se u Trstu samo dva dana, da bi na povratku, u jesen iste godine, u ovom gradu proveo skoro mjesec dana. Tokom tog boravka portretisao ga je, u mantiji od tamnocrvene kadife, slovenački slikar Jozef Tominc.

Odlazeći drugi put u Rusiju Njegoš je u Trstu boravio kratko u polasku, u jesen 1836., i duže i povratku, u ljeto 1837. godine. Tom prilikom u Trstu je upoznao i svog učitelja francuskog jezika Antida Žoma koji je za njim uskoro stigao na Cetinje. Sljedeći put, idući u Beč, Njegoš je u Trst stigao 20. januara 1844. godine, zadržavši se u njemu tri dana. Pratili su ga Filip Kokotović

Vukotić, Vid Novakov Bošković i Niko Zec. Guverner Trsta, grof Franc fon Štadion, priredio mu je svečani doček sa vojnom paradom, a jedne od tih večeri Njegoš je u tršćanskom pozorištu prisustvovao predstavi opere-baleta pod naslovom *Robert đavo* njemačkog kompozitora Jakoba Majerbera, po libretu Ežena Skriba, u kojoj je igrala poznata balerina Flora Fabri-Bretin. Gracioznoj zvijezdi „trestanskog teatra“ koja svojom vilinskom igrom i očaravajućim pogledom može „pakâ u raj pretvoriti“ posvetio je Njegoš nekoliko čuvenih stihova u pjesmi „Tri dana u Trijestu“ koju je, nadahnut divnim utiscima, spjevao u znak zahvalnosti na prijatnom boravku u ovom gradu. Štampana po dolasku u Beč, pjesma je u prevodu s „ilirskog“ na italijanski jezik malo potom objavljena u tršćanskom listu *Favilla* čiji je urednik tada bio italijanski pjesnik Frančesko Dal Ongaro koji će kasnije zabilježiti svoje utiske iz susreta s crnogorskim vladikom. Prije nego što je krenuo za Crnu Goru Njegoš je prvi put posjetio Veneciju, u kojoj je od 26. marta 1844. godine boravio četiri dana. Iako je svrha puta bila pokušaj nabavke brodova sa topovima s kojima bi od Turaka povratio ostrva Vranjinu i Lesendro, iz susreta s ovim gradom u Njegoševoj *Bilježnici* ostali su raznovrsni autentični zapisi i kraći odlomci izvanredne putopisne proze. Njegoš je tada, odjeven u crnogorsko odijelo i u pratnji sina ruskog konzula, razgledajući znamenitosti, obišao Veneciju s kraja na kraj, pješice i u gondoli, peo se na zvonik crkve Sv. Marka, obilazio Duždevu palatu, ulazio u kuće savremenih venecijanskih slikara, svojim koracima premjerio *Ponte di Rialto* itd. Njegovi zapisi u *Bilježnici* odnose se kako na čuveni grad na lagunama, tako i na nekadašnju Mletačku republiku. Ovaj kratkotrajni boravak u Veneciji Njegošu je očito poslužio i kao neposredna, mada ne i jedina inspiracija za prikaz mletačke civilizacije u čuvenoj epizodi o 'Drašku u Mlecima' iz *Gorskog vijenca* (st. 1460-1690), dramskog spjeva završenog prije njegove druge posjete ovom gradu, do koje će doći 1847. godine.

Sredinom oktobra 1846. Njegoš je, u pratnji sekretara Milorada Medaovića, kroz Trst proputovao u nekoliko navrata: idući za Beč, gdje je u štampu predao rukopis *Gorskog vijenca* i odakle se vratio sredinom februara 1847. godine, odlazeći drugi put u Veneciju, u kojoj je boravio do kraja marta, kada se ponovo našao u Trstu, na povratku u Crnu Goru. Njegoša su u Veneciji tokom ovog drugog i dugotrajnijeg boravka najviše zanimali spisi i dokumenti iz mletačkog Državnog arhiva „odnoseći se jugoslovenstva“, a iz crngorske prošlosti sve što se ticalo samozvanca Šćepana Malog, a što je o ovoj zagonetnoj figuri bilo zapisano u izvještajima kotorskog providura u Skadru Duoda i poslanika *Presvijetle republike* pri otomanskoj Porti Đustinijanija. U prepisivanju arhivske građe, kako sam bilježi u predgovoru *Lažnog cara*, pored upravnika arhiva, markiza Marka Solarija, pomogao mu je i Nikola Tomazeo.

Sljedeće putovanje dovelo je Njegoša u Trst u junu 1850. godine. Pratile su ga Dimitrije Milaković, Novica Cerović i sestrić Stevan Perović Cuca. Odatle je poružio u Veneciju i Padovu, odakle se zbog pogoršanja bolesti, preko Trsta hitno vratio u Crnu Goru. U Trstu je tada Andriji Stojkoviću Njegoš predao rukopis svog *Lažnog cara Šćepana Malog* koji će, štampan Vukovom ortografijom, uskoro biti objavljen u Zagrebu.

Na svom posljednjem putovanju u svijet Njegoš je u Trst stigao u novembru 1850. godine, odakle je produžio u Beč da bi se pregledao kod doktora Jozefa Škode, poznatog stručnjaka za plućne bolesti, pa opet sredinom decembra iste godine, na povratku iz austrijske prijestonice, kada se uputio prema jugu Italije. Na prolasku kroz Veneciju, Njegoš 25. decembra piše Vuku Karadžiću pismo, nesvakidašnji primjer putopisne proze o ovom gradu, u kome se najviše bavi minucioznim opisom unutrašnjosti soba u hotelu na Velikom kanalu u kojem je tom prilikom odsjeo. U Napulju, u koji je stigao početkom januara 1851. godine u pratnji serdara Andrije Perovića, upravitelja

dvora Đuka Srdanovića i jednog perjanika, Njegoš je proveo zimu nadajući se da će blaga mediteranska klima blagotvorno djelovati na njegovo narušeno zdravlje. U ovom gradu Njegoš se upoznao sa srpskim piscem Ljubomirom Nenadovićem koji će u osamnaest putničkih *Pisama iz Italije* ekermanovski zabilježiti događaje iz Njegoševog boravka u Napulju i u drugim gradovima Italije koje će zajedno obići (Rim, Livorno, Piza, Firenca): posjetu bankaru Rotšildu i vladicine planove o kovanju crnogorskog novca i medalja, susret s američkim viceadmiralom na brodu ukotvljenom u napuljskom zalivu, posjete čuvenim muzejima i galerijama, izlete po napuljskoj okolini, obilazak Vezuva i Pompeje u kojoj je, Njegošu u čast, otkopana jedna vulkanskom lavom zatrpana kuća, prijem kod kralja Ferdinanda II Burbonskog u Kazerti, obilazak groba rimskog pjesnika Vergilija. Iz Napulja, očaran njegovom ljepotom i sjajem na jednoj, a zapanjen stepenom bijede na drugoj strani, Njegoš 31. januara 1851. godine piše Dimitriju Vladislavljeviću u Trst, opisujući svoj prvi, šestodnevni boravak u Rimu i šaljući mu pjesmu „Radi čovjek sve što radit može“, spjevanu na kupoli koju je Mikelandelo projektovao za veličanstveni spomenik italijanske renesanse, crkvu Sv. Petra koju je Njegoš u nekoliko navrata posjetio i koju je, zadivljen njenom veleljepnošću, svojim koracima premjerio. Ova najveća hrišćanska crkva, zajedno s Koloseumom, najvećim amfiteatrom antičkoga Rima i zajedno s Rafaelovom posljednjom slikom „Preobraženje“, predstavlja tri rimske znamenitosti koje su na crnogorskog vladiku ostavile najsnažniji utisak. U 'vječnom gradu' Njegoš je s pratnjom i u društvu Nenadovića ponovo boravio u aprilu 1851. godine, i tada razgledajući najznačajnije rimske i vatikanske znamenitosti: Panteon, Rimski forum, Hram vestalki i Kapitol, kao i sve papske bazilike. Zajedno s Nenadovićem vladika se odvezao i do crkve Sv. Onofrija izvan Rima, u kojoj se poklonio grobu čuvenog italijanskog pjesnika Torkvata Tasa. U Rimu se Njegoš

jedino nije spuštao u katakombe jer se, po Nenadoviću veoma „grozio one podzemne tame“, kao što se „sneveselio“ pred prizorom mermerne helenističke skulpture *Laokoona sa sinovima*. Nakon obilaska srednje Italije, preko Čivitavekije, Livorna, Pize, u kojoj su razgledali čuveni Krivi toranj, i Firence, čijim su se znamenitostima naročito divili, Nenadović i Njegoš su se rastali. Njegoš je preko Đenove, Torina, Milana i Venecije, sa veoma pogoršanom grudnom bolešću, ponovo stigao u Trst sredinom u maju 1851. godine, odakle je produžio za Beč. Tamo ga je posjetio i dalmatinski historičar i arheolog Frančesko Karara koji je vladiku i po izgledu i po govoru zatekao kao „teškog bolesnika“. Zadnji put Njegoš je proputovao kroz Trst krajem jula te godine, uputivši se probrodom u Kotor, pa odatle na Cetinje gdje će proživjeti dva posljednja mjeseca svoga kratkog života.

U deceniji nakon Njegoševe smrti u tršćanskom romantičarsko-rizoriđimentalnom kulturnom krugu nastale su dvije romantičarske mistifikacije u kojima se crnogorski vladika pojavljuje kao književni lik. Ta ostvarenja pripadaju manje poznatoj skupini djela lijepe književnosti na italijanskom jeziku, pisanih u stihu i u prozi, koja za predmet imaju Crnu Goru i Crnogorce, a kojima je posebno sklon bio romantičarski ukus, u koji se savršeno uklapala predstava o maloj balkanskoj zemlji u planinama i njenoj viševjekovnoj borbi za slobodu. Ovi literarni proizvodi dio su korpusa proznih i poetskih ostvarenja južnoslovenske inspiracije koja su nastajala u Italiji od druge polovine XVIII vijeka nadahnuta „morlakizmom“ iz djela opata Alberta Fortisa, prevodima i komentarijima južnoslovenske narodne poezije Nikole Tomazea i stavom prema Slovenima najznačajnijeg predstavnika italijanskog rizoriđimenta Đuzepea Macinija.

U prvoj od dvije uokvirene priče, izdatoj u Trstu, odlomku iz neobjavljenog romana pseudonimom potpisanog Pjetra L. Đenerinija, pripovijeda se o navodnoj posjeti dvojice stranih putnika Crnoj Gori u jesen 1846. godine (Pietro Lorenzo

Generini, *Pero e Vilka, ossia il Montenegro, suoi usi e costumi*, Trieste, Tipografia del Lloyd austriaco, 1853). U „realni“ okvir radnje čiji su protagonisti, osim Njegoša i neke poznate historijske ličnosti iz njegove okoline, i u kojem su zabilježeni manje ili više vjerodostojni detalji vezani za život u vladichinoj rezidenciji i za zbivanja u crnogorskoj prijestonici, kao što je opis pogubljenja dvojice Crnogoraca zbog krađe i ubistva na austrijskoj teritoriji, upliću se i predanje o nesrećnoj ljubavi Pera i Vilke i jedan kratrak pregled crnogorske historije iz vremena Balšića i Crnojevića.

U drugom, piznatijem, književno uspjelijem i na više jezika prevedenom primjeru romantičarske mistifikacije „crnogorske tematike“ sa Njegošem kao književnim likom-naratorom riječ je o priči pjesnika i urednika tršćanskog lista *Favilla* Frančeska Dal Ongara („Yela. La Fidanzata del Montenegro“, *La Ricamatrice*, Milano XI/1858, br. 22, 175-176; 23, 189-181; 24, 189-192), za koju se kod nas, sve dok argumentovano nije ukazano na piščeve književne izvore i neke historijske netačnosti u pripovijedanju, vjerovalo da je plod Njegoševog pripovjedačkog dara. Crnogorski vladika, čiji je portret u priči dat sa velikim simpatijama, ovdje, navodno, pripovijeda italijanskom pjesniku jedan ljubavno-herojski događaj s tužnim završetkom na temu krvne osvete i okaljane časti sirote djevojke Jele, uokviren Dal Ongarovim svjedočanstvom o susretu s Njegošem u Trstu januara 1844. godine i o čvrstoj namjeri crnogorskog vladike i pjesnika da modernizuje svju zemlju.

U Trstu je ranije na italijanskom jeziku objavljena i knjiga u kojoj je tršćanski botaničar Bartolomeo Bjažoleto objavio svoj dnevnik, kao i zabilješke sa botaničkim, geografskim, etnografskim, historijskim i drugim zapažanjima nastalim prilikom posjete Njegošu i Crnoj Gori maja 1838. godine saksonskog kralja Fridriha Avgusta II, u čijoj pratnji se nalazio (*Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla maestà del*

Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro, Trieste, H. F. Favarger libraio, Tipografia Weis, 1841). O toj prvog posjeti jednog stranog vladara crnogorskoj prijestonici pisano je i u zvaničnim izvještajima i u savremenoj evropskoj štampi, mada sa puno pretjerivanja i netačnosti. Bjazoletov putopis sa dragocjenim opisima Njegoša i Cetinja najobjektivniji je i najvredniji, a pojavivši se ubrzo i u njemačkom prevodu, pobudio je interesovanje i otvorio put mnogim radoznalim strancima koji su, zahvaljujući snažnom turskom i autrijskom propagandom uvriježenom vjerovanju, zazirali od susreta s Crnom Gorom kao sa opasnom zemljom varvarskog i krvoločnog naroda. Bjazoleto ovdje bilježi da je Njegoš „visok stasit čovjek veličanstvenog izgleda, prijatan i otmen, učen, upućen i u poeziju“, i kako je „vrlo sabran, malo govorljiv, zamišljen, sav u brizi za svoju državu i svoj narod“. Izvještaj italijanskog botaničara, ukoliko se zanemare novinske vijesti o putu Fridriha Avgusta II Saksonskog po Crnoj Gori i Dalmaciji, hronološki je prvi značajni napis o Njegošu na italijanskom jeziku.

Italijanski jezik prvi je strani jezik na koji je prevedeno književno djelo Petra II Petrovića Njegoša. Za službene potrebe austrijske administracije tridesetih godina XIX vijeka u Dalmaciji su na ovaj jezik prevedena neka njegova rana pjesnička ostvarenja. Zahvaljujući toj okolnosti Njegošev nepovratno igubljeni *Glas kamenštaka* do naučne javnosti dospio je u rukopisu italijanske verzije. Ovaj spjev o crnogorskim bojevima s Turcima, Mlečanima i Francuzima preveo je 1833. godine, ne poznajući mnogo ni Crnu Goru ni Njegošev jezik, Petar Sentić, službenik dubrovačkog okružnog poglavarstva, po nalogu zadarskog guvernera V. F. fon Lilienberga. Nakon upoznaanja sa sadržinom djela austrijska cenzura nije odobrila štampanje spjeva, a Njegoš ga je tokom 1835. godine preradio u obimniju *Svobodijadu*. Osim *Glasa kamenštaka*, Sentić je na

italijanski jezik preveo i tri pjesme u dodatku spjeva: „Odjekuj mi glase, sviro“, „Orao i kokoš“ i „Srbin Srbima na časti zahvaljuje“. Rukopis prevoda Petra Sentića pronašao je Petar Kolendić u zadarskom Arhivu, objavivši ga 1841. godine u Beogradu. Drugi primjer službenog prevođenja za potrebe austrijske cenzure predstavlja italijanski prevod „Ode stupljenja na prestol Ferdinanda I“. Njegoš je ovu pjesmu, štampanu u cetinjskoj štampariji 1835. godine, preko Kotora, gdje je na italijanski preveo tumač kotorskog okružnog kapetanata Spiridon Grati, poslao grofu Lilienbergu u Zadar, odakle je, uz propratni dopis, pjesma proslijeđena u Beč. Poznato je da je u austrijskoj prijestonici oda bila dobro primljena i povoljno ocijenjena, što je, očito, i bio cilj mladog crnogorskog vladara. Italijanski prevod objavio je 1956. godine Vladimir Stojančević.

Prvi objavljeni italijanski prevod Njegoševih stihova, pjesma „Tri dana u Trijestu“, štampan je marta 1844. godine u tršćanskom listu *Favilla* koji se u to vrijeme sistematski bavio južnoslovenskom problematikom. Prevodilas „s ilirskog“ ove, kako je u uvodnoj bilješci označena, „elegantne pjesme“ crnogorskog vladike, neki je od saradnika časopisa čije ime nije sa sigurnošću utvrđeno (K. Fjoravanti ili K. Varese). U prevodu su ispušteni stihovi 42-58 i 75-84 originala jer italijanski prevodilac nije osjećao potrebu da prevede prigodne, pohvalne redove posvećene grofu Štadionu, simbolu neomiljene austrijske vlasti u Trstu. Prevod Njegoševe pjesme iz tršćanskog lista preštampan je u još nekim glasilima koja su tada izlazila na italijanskom jeziku, a s italijanskog je iste godine napravljen i njemački prevod ove pjesme.

Njegoševo najčuvenije djelo, dramski spjev *Gorski vijenac*, prevođen je u odlomcima na italijanski jezik svega nekoliko mjeseci nakon što je, u februaru 1847. godine, štampan u Beču. Kao hronološki prvi, već početkom juna iste godine, pojavio se u zadarskom listu *Dalmazia* prevod u prozi prvog monologa

vladike Danila (st. 1-88). Prevodilac, sveštenik Đovani Frančeski, propratio je odlomak vrlo iscrpnim i ozbiljnim uvodnim prikazom, iznoseći svoja zapažanja o ovom djelu za koje kaže da vjerno slika navike i običaje malog slovenskog naroda, ne zaobilazeći, pored vrlina, da otkrije i njegove mane. Koliko je poznato, jedino je italijanska prevodna književnost tako brzo reagovala na pojavu ovog Njegoševog spjeva. Prvih dvadeset i pet stihova Frančeski je preveo i na engleski jezik, stavivši ih na raspolaganje škotskom naučniku i diplomati E. A. Pejtnu koji je tu englesku parafrazu odlomka iz monologa vladike Danila objavio prvi put već 1849. godine, zahvaljujući se Frančeskiju na pomoći.

U fragmentarnom prevođenju Njegoševog spjeva ogledalo se više prevodilaca, među kojima je najplodniji bio Jakov Ćudina, tada profesor „ilirskog jezika“ na Nautičko-trgovačkoj akademiji u Trstu, docnije javni bilježnik u Splitu. On je preveo šest odlomaka, objavivši ih u razdoblju od oktobra 1847. do marta 1848. godine uglavnom u listovima *Osservatore triestino* i *Gazzetta di Zara*, odakle su preštampani i po drugim glasilima na italijanskom jeziku. Objavljivanje prvog odlomka propratio je komentarom urednik tršćanskog lista Pačifiko Valusi koji, uočavajući da je Njegošev *Gorski vijenac* „istovremeno i književno i političko djelo“, ističe da je ova Njegoševa „prelijepa“ istorijska drama, „napisana po uzoru na Grke, u čijim je tragedijama dramsko uvijek spojeno sa epskim“. Desetak dana nakon što je objavljen prvi odlomak u Ćudininom prevodu, isti list, *Osservatore triestino*, donio je kratku, laskavu i tačnu ocjenu *Gorskog vijenca* iz pera Nikole Tomazea, u kojoj se kaže: „Tamo gdje opisuje ono što bolje poznaje, tamo gdje se uzdržava od književne retorike i približava jeziku svojih gorštaka, autor je pjesnik, a njegovi stihovi postaću tekstovi na kojima će se jezik učiti“. Ćudina se još jednim novoprevedenim odlomkom oglasio i povodom Njegoševe smrti, a ovim povodom u tršćanskom listu *Diavoletto* već tokom decembra 1851. godine objavljen je u

devet nastavaka članak nepozantog autora o Njegošu i Crnoj Gori. Iako je rana kritika, za razliku od kasnije, koja je blagonaklonija, smatrala da prevodi Jakova Ćudine nemaju veće umjetničke vrijednosti, njihov značaj je nesumnjiv ako se ima u vidu da su italijanskoj rizordimentalnoj čitalačkoj publici ipak uspjeli da prikažu i približe Njegoša u vrijeme kad je Italija bila razjedinjena i potčinjena stranim vladarima i kad je Crna Gora, mala ali nezavisna, bila za Italijane uzor slobode i hrabrosti. Ćudina, koji se jednom prilikom s Njegošem i lično upoznao, nastavio je da prevodi iz *Gorskog vijenca*, mijenjajući ranije prevedene i dodajući nove odlomke. Sve svoje prevode iz ovog Njegoševog spjeva kasnije je uvrstio u prvi tom svoje knjige prevoda slovenske narodne poezije (*Canti del popolo slavo, tradotti in versi italiani con illustrazioni sulla letteratura e sui costumi slavi*, Firenze, M. Cellini, Firenze 1878), kao i u svoje historičko-djelo o Crnoj Gori (*Storia del Montenero (Crnagora), da' tempi antichi fino a' nostri*, Spalato, Antonio Zannoni Tipografo Editore, 1882). Sve zajedno uzevši, Ćudina je iz *Gorskog vijenca* ukupno preveo nešto manje od 450 stihova. U njegovom izboru iz Njegoševog spjeva dominiraju kola - preveo je svih šest. Ćudina je o Njegošu i *Gorskom vijencu* pisao i u pomenutim knjigama, analizirajući i prepričavajući glavne epizode spjeva i povezujući prevedene odlomke proznim komentarima i dajući u prevodu na italijanski i uvodni dio Njegoševog testamenta. U deceniji nakon vladice smrti, pored sjećanja na susrete s Njegošem Frančeska Karare, objavljenih 1852. u tršćanskom listu *Letture di famiglia*, o crnogorskom vladici i pjesniku 1856. godine na italijanskom piše i Šime Ljubić, koji je Njegoša uvrstio u svoj biografski rječnik slavnih ljudi Dalmacije.

U prevođenju odlomaka iz *Gorskog vijenca* na italijanski jezik od kraja XIX vijeka ogledali su se kako „našijenci“ Ivan Nikolić i Marko Car, tako i italijanski sveštenik Čezare Tondini de Kvarengi, pripadnik katoličkog reda barnabita. On je prilikom

svog boravka na Cetinju u junu 1886. godine, gdje je učestvovao u pripremi potpisivanja Konkordata između Knjaževine Crne Gore i Svete Stolice, preveo na italijanski jezik „Tužbalicu sestre Batričeve“ a njegov prevod objavljen je u podlistku cetinjskog *Glasa Crnogorca* 1. jula 1886. Tondini je prevodilac i Njegoševe pjesme „Crnogorac k svemogućem Bogu“ iz zbirke *Pustinjak cetinjski*, objavljene u italijanskoj verziji kao posebno izdanje 1901. godine u Rimu. Ispred pjesme dat je kratak i nepotpun prikaz Njegoševog života i pjesničkog djela, djelimično s pogrešnim podacima.

Prvi, uslovno kazano, cjeloviti prevod *Gorskog vijenca* objavljen je u Italiji na samom početku XX vijeka iz pera Zadrana Ivana Nikolića (*Il Serto della montagna*, Quadro storico della fine del secolo XVII di Pietro Petrovich Njegus, Fabriano, Tip. Gentile, 1902). Ovaj prevodilac izostavio je iz svoje verzije posvetnu pjesmu „Prahu oca Srbije“ i bitan dio epizode o Drašku u Mlecima. Ovim potonjim nastojao je, vjerovatno, da napravi ustupak ukusu italijanske čitalačke publike, čije se reakcije, moguće, i plašio, iako Draškovo viđenje Venecije italijanski autori hvale i svrstavaju u antologijske izbore. Njegošev deseterac Nikolić prevodi jedanaestercem, karakterističnim stihom italijanske poezije. Bez obzira na plemenitu namjeru prevodioca da poeziju crnogorskog pjesnika približi onima koji nijesu mogli čitati original, i rana i kasnija kritika su o kvalitetu njegovog prevodilačkog rezultata izrekle negativan sud, spocitavajući prevodiocu slabo razumijevanje originala i smatrajući da najviše što njegova verzija, budući više parafraza nego prevod, može da pruži čitaocu jeste uvid u sadržaj originala, ali mu ni približno ne može dočarati svu ljepotu originalnih Njegoševih stihova. Kao predgovor ovom izdanju štampan je ranije na italijanskom objavljeni članak Marka Cara o Petru II Petroviću Njegošu i njegovom *Gorskom vijencu*, zanimljiv po tome što je prvi na italijanskom jeziku postavio problem žanra ovoga djela.

Tokom XX vijeka na italijanskom jeziku nastala su još dva integralna prevoda Njegoševog spjeva. Prvi prevod, objavljen u dva izdanja, kao prevodilac potpisuje Umberto Urbani, profesor srpsko-hrvatskog jezika na Univerzitetu u Trstu (*Il Serto della montagna*, Quadro storico della fine del secolo XVII, Milano, Garzanti, 1939; Padova, Rebellato, 1960). Stih prevoda, kao i kod Nikolića jedanaesterac, ovdje predstavlja već sasvim anahron metrički izbor. Kritika je, počev od Rešetara, nepovoljno ocijenila Urbanijev prevod, zamjerajući mu kako niz kapitalnih smisaonih grešaka u prenošenju sadržaja, tako i povrede spoljašnje strukture, zbog kojih je prevod razvodnjen i više je parafraza. Drugo izdanje Urbanijevog prevoda samo je u izvjesnoj mjeri uvažilo kritičke primjedbe. Ipak, odlomci iz njegovog prevoda zastupljeni su u raznim italijanskim književnim antologijama u kojima Njegoš zauzima mjesto među najznačajnijim predstavnicima slovenskog i evropskog romantizma.

Mnogo bolje od Urbanijevog kritika je ocijenila prevod *Gorskog vijenca* Petra Kasandrića, koji je, izgubivši se u rukopisu nakon prevodiočeve smrti 1926. godine, ostao neobjavljen preko sedamdeset godina. Po onome što se znalo iz fragmenata objavljenih u italijanskim i hrvatskim glasilima, kao i prema mišljenju onih koji su i mali prilike da ga čitaju, Kasandrić je, zadržavši deseterački stih originala uspio da sačuva poetsku draž i izvorni duh djela, zbog čega se ovaj prevod smatra do sad najuspjelijom italijanskom verzijom Njegoševog spjeva. U rukopisu Kasandrićevog prevoda nema Njegoševe „Posvete prahu oca Srbije“, koju prevodilac ili nije preveo ili taj prevod nije sačuvan. Poslije prevodiočeve smrti prevod Njegoševog *Gorskog vijenca* čuvan je u njegovoj rukopisnoj zaostavštini. Iako je rukopis prevoda 1964. godine od porodice Petra Kasandrića u zvaničnoj proceduri otkupio Narodni muzej Crne Gore, prevod je neočekivano i u ne sasvim jasnim okolnostima dva puta objavljen u Beogradu, u izdanju

Srpske akademije nauka i umetnosti i s predgovorom Nikše Stipčevića 1999., a u izdanju Njegoševe zadužbine 2003. godine. U izdanju Narodnog muzeja sa Cetinja prevod je tek nedavno objavljen i to povodom obilježavanja dvije stote godišnjice Njegoševog rođenja.

Prvi duži i kraći napisi na italijanskom jeziku o Njegošu i njegovom pjesničkom djelu vezuju se za prve objavljene prevode, susrete s pjesnikom ili njegovu smrt, a pišu ih prvi prevodioci ili urednici glasila u kojima su štampani, ili autori koji su imali prilike da Njegoša i lično upoznaju (B. Bjazoletto, N. Tomazeo, Đ. Frančeski, P. Valusi, F. Karara, s Ljubić, F. Dal Ongaro). Najvećim dijelom radi se o kulturnim poselencima s istočne obale Jadrana koji su, u duhu romantičarsko-rizordimentalnih ideja upoznavali Italijane s istorijom, kulturnom tradicijom i savremenim društvenim i političkim procesima na tzv. Slovenskom jugu. Članci o Njegošu objavljuvani su i u decenijama nakon pjesnikove smrti (M. Car, D. Čampoli, B. Mitrović) da bi, jenjavajući potkraj stoljeća, od dvadesetih godina XX vijeka postali učestaniji. Taj novi talas interesovanja za Njegoša podudara se sa razvojem italijanske slavistike koja nastaje i razvija se u Italiji kao samostalna filološka i književno-kritička nauka od dvadesetih godina XX vijeka U specijalizovanim časopisima, istorijama književnosti i enciklopedijama Njegoševo književno djelo od tada tumače italijanski slavisti i serbokroati E. Damiani, P. Kasandrić, U. Urbani, Đ. Maver, A. Kronia, R. Pikjo, F. Trogrančić, B. Meriđi, S. Gračoti. I ovi noviji radovi na italijanskom u prvom redu su popularizatorski i ne izlaze iz okvira saznanja naše njegošologije. Italijanski „njegošolozi“, pokušavajući da Njegoševo remek-djelo smjeste u postojeće književno-istorijske okvire, bavili su se naročito problemom žanra *Gorskog vijenca*, kao i s njim povezanim pitanjem triju dramskih jedinstava.

U okviru veza Petra II Petrovića Njegoš s Italijom posebno mjesto zauzima složeni i protivrječni odnos crnogorskog vladike

i Nikole Tomazea, italijanskog patriote, pjesnika, pripovjedača i filologa, slavne ličnosti italijanskog rizordimenta i najvećeg predstavnika kulta narodne poezije u italijanskom romantizmu. Govoriti o odnosima Njegoša i Tomazea podrazumijeva ne samo privatne odnose dvojice istaknutih pjesnika i državnika, nego i veze Crne Gore sa susjednim južnoslovenskim krajevima i Mletačkom demokratskom republikom u revolucionarnoj 1848. godini. Poznanstvo cetinjskog vladike i čuvenog Šibenčanina, koje datira od njihovog susreta januara 1844. godine, nastavilo se njihovim srdačnim odnosom u proljeće 1847., kada je Tomazeo pomagao Njegošu u prikupljanju građe u mletačkom Državnom arhivu, a vladika posjećivao Tomazea u njegovom skromnom stanu u Veneciji. Kad je 1848. godine u Austriji buknuo revolucija i Tomazeo se našao na čelu novouspostavljene Mletačke republike, između njega i crnogorskog vladike došlo je do neminovnog političkog sukoba i otvorenog neprijateljstva. Čuvena je njihova prepiska iz tog doba, u kojoj je Tomazeovim optužbama da u savezu s Rusijom želi da zauzme Boku Kotorsku Njegoš suprotstavio krvave i viteške stranice crnogorske istorije. Tomazeovu srdžbu pojačala su Njegoševa „objavljenija“ upućena „braći od obje crkve, Bokeljima i Dubrovčanima“, u kojima ih, vjerujući da je kucnuo čas ostvarenja južnoslovenske ideje, čiji je veliki pobornik bio, poziva na vjernost hrvatskom banu Jelačiću. Njegoš podržava sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, dok je Tomazeo težio da se Dalmacija, u kojoj je uživao veliki ugled i imao niz sljedbenika, oslobodi Austrije i pripoji Italiji. Od tada će Tomazeo za Njegoša, čak i poslije vladičine smrti, raznim povodima i u raznim djelima imati samo ružne, grube i klevetničke riječi. Nazivaće ga „episkopom razbojnikom“, „bezbožnim vladikom“ i optuživati da je „omađijan od petrogradskog dvora i bečkih bordela“. Ipak, i pored svih pogrda, Tomazeo nikad neće zaboraviti da je Njegoš veliki pjesnik i uvijek će visoko cijiniti njegovu poeziju. Ambivalentni odnos crnogorskog vladike i slavnog

Dalmatinca, koji je u stvari proizilazio iz razlika njihovih političkih stavova i vizija budućnosti Južnih Slovena, prvi je dokumentovano pokušao da protumači Lazar Tomanović, ističući kao prvi sporni momenat oko kojega su se razišli njihov različit stav prema Rusiji i slovenstvu, a kao drugo ishodište neslaganja i Tomazeove „mržnje“ prema crnogorskom vladici spor oko Boke 1848. godine. O Njegošu i Tomazei pisali su Grga Novak, Dušan Berić, Mate Zorić, Kosta Milutinović, Mirka Zogović. Tomazeov odnos prema Njegošu moguće je dovesti u vezu sa njegovim vjerovanjem u moralnu neiskvarenost priprostog slovenskog puka, kao i sa otporom ovog italijanskog pjesnika prema Njegoševoj težnji da modernizuje Crnu Goru, jer se to kosilo sa romantičarskim uvjerenjem da civilizacija neminovno donosi moralno nazadovanje.

BIBLIOGRAFIJA

(Radovi V. Kilibarde na teme iz priloga)

- O jednom malo poznatom prevodiocu iz pjesničkog djela Petra II Petrovića i Nikole I Petrovića Njegoša na italijanski jezik. – *Istorijski zapisi*, LXIII/1990, sv. 3-4, str. 101-107.

- Italijanski botaničar Bartolomeo Bjazoleto o posjeti saksonskog kralja Njegošu i Crnoj Gori. – *Riječ*, III/1997, br. 2, str. 112-119.

- Njegoš i Italija, u: *Enciklopedija Njegoš*, prvi tom, uredio Slobodan Tomović, Podgorica, Fondacija Njegoš – CID, 1999, str. 161-169.

- Njegoš u Trstu 1844. godine. – *Riječ*, V/1999, br.1-2, str. 80-86.

- *Njegoš i Trst, italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku*, B. Bjazoleto, P. Denerini, F. Dal Ongaro, Podgorica, CID, 2000.

- Tršćanska štampa povodom Njegoševe smrti. – *Matica*, I/2000, br. 2. str. 93-98.
- Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del re di Sassonia in Montenegro, in: Bartolomeo Biasoletto, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*. Saggio introduttivo di Vesna Kilibarda, Lecce, Pensa, 2000, str. 7-28.
- O Njegošu i ‘Gorskom vijencu’ na italijanskom jeziku u XIX vijeku, u: *Prevođenje ‘Gorskog vijenca’ na strane jezike*, Podgorica, CANU, 2001, Naučni skupovi, knj. 56, str. 107-127.
- Prilog proučavanju odnosa Njegoša i Tomazea. – *Istorijski zapisi*, Podgorica, LXXV/2002, br. 1-2, str. 81-91.
- *Il Romanticismo italiano e il Montenegro. Le esperienze narrative di Francesco Dall’Ongaro e Pietro Lorenzo Generini*, Bari, Laterza, 2003.
- Francesco Dall’Ongaro e il Montenegro, u: *Letteratura italiana, letterature europee*, Roma, Bulzoni editore, 2004, str. 283-294.
- Un contributo allo studio dei rapporti di Tommaseo e Njegoš, u: *I Mari di Niccolo’ Tommaseo ed altri mari*, Zagreb, FF Press, 2004, str. 202-212.
- Una conoscenza triestina nel libro odeporario di Bartolomeo Biasoletto, u: *Letteratura adriatica, le donne e la scrittura di viaggio*, a cura di Eleonora Carriero, Edizioni digitali del CISVA, 2010, str. 117-123.
- Njegoš i Venecija, u: *Venecija i slovenske književnosti*, uredili Dejan Ajdačić i Persida Lazarević Di Đakomo, SlovoSlavo, Beograd, 2011, str. 288-302.
- Jakov Ćudina i Crna Gora, *Filološki pregled*, XXXVIII/2011, br. 2, str. 69-85.
- O ‘Istoriji Crne Gore’ Jakova Ćudine, *Matica*, XIII/2012, br. 49, str. 349-366.
- Njegoševo posljednje putovanje: kroz Italiju 1850-1851, *Lingua montenegrina*, god. V/1, 2012, br. 9, str. 151-172.
- Italijanske teme u Njegoševoj ‘Bilježnici’, *Lingua montenegrina*, god. V/2, 2012, br. 10, str. 159-170.

- Montenegro e Trieste nel primo Ottocento: Petar Petrović Njegoš e Bartolomeo Biasoletto, *Archeografo Triestino*, serie IV, 2012, Volume LXXII, str. 19-32.

- Njegoševi sastavi italijanske inspiracije, u: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, I, Novi Sad, Filozofski fakultet, 2013, str. 619-631.

- Njegoševo poznavanje italijanskog jezika, *Lingua montenegrina*, god. VI/1, 2013, br. 11, str. 197-207.

- Dvije Italijanske u susretu sa Njegošem, u: *Size Zero / Mala mjera III, Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013, str. 193-204.

- Temi italiani nella 'Bilježnica di Njegoš, *Italica Belgradensia*, Atti del Convegno Internazionale *Oltre i confini: aspetti transregionali e interculturali dell'italiano*, volume II, a cura di Snežana Milinković e Mila Samardžić, Beograd, Filološki fakultet, 2013, str- 30-42.

- *Gorski vijenac u italijanskom prevodu Petra Kasandrića*, priredila i predgovor napisala V. Kilibarda, Cetinje, Narodni muzej Crne Gore, 2013, str. 7-19.

- Njegoš i Dante, *Lingua montenegrina*, god. VI/2, 2013, br. 12, str. 89-97.

- Čezare Tondini de Kvarengi i Crna Gora, Međunarodni naučni skup *Filološka istraživanja danas*, Beograd, Filozofski fakultet (u štampi).

- Prvi italijanski prevodi Njegoševe poezije, Međunarodni naučni skup *Petar Drugi Petrović Njegoš, dvjesta godina od rođenja (1813-2013)*, Podgorica, CANU, 31. oktobar – 1. novembar 2013 (u štampi).

- Njegoš i Rim, Naučni skup *Njegoš – pjesnik, filozof, državnik*, Filozofski fakultet, Nikšić, 13. novembar 2013 (u štampi).